

Interperszonális viszonylatok

A Bori–Kassák-levelezés hangsúlyos szöveghelyei

A levél évszázadok óta az ember mindennapjainak része, a kapcsolat-teremtés és -felvétel egyik alapvető eszköze. Az emberek közti térbeli távolság áthidalására szolgál, az élőszóbeli diskurzust írott diskurzusra váltva. Az alábbi dolgozat vizsgálódási tárgyát a Bori Imre irodalomtörténész, egyetemi tanár és Kassák Lajos, a magyar avantgárd úttörője közötti levelezés¹ képezi, amelynek eredménye a Bori Imre és Körner Éva által jegyzett 1967-es Kassák-monográfia.

Kassák Lajos is 1965 novemberében írt levelében elismerő szavakkal fordult a fiatal újvidéki irodalomtörténész felé, aki az *Új Symposion* folyóiratban kezdte publikálni Kassák-tanulmányait, ami eljutott a költőhöz is. Kassák rendkívül elégedett volt Bori Imre munkájával, ami nem is meglepő, hiszen tudjuk, hogy a költő életében vajmi kevés elismerést kapott, s sokat harcolt a kritikusaival, Bori viszont amellet, hogy kiváló szakmai felkészültséggel és hozzáértéssel közelített a Kassák-szövegek felé, kizárólag jó véleménnyel nyilatkozott a magyar avantgárd mester munkásságáról.

A múlt század hatvanas éveinek második felében született levelezés java része kézzel írt szöveg, s csak néhány írógéppel lejegyzett van. A levelezés Kassák Lajos 1965. november 19-i levelével kezdődött, utolsó levelét pedig 1967. január 6-án írta Borinak, aki ezután még kétszer fordult írásban a költőhöz. Az utolsó levelet Bori Imre 1967. március 14-én írta Kassák Lajosnak, amelyben először is gratulál a költő születésnapjára, majd zárójelben megemlíti, hogy Sinkó Ervin, az újvidéki Magyar Tanszék ala-

---

¹ Az alább közölt szöveg egy hosszabb dolgozat része, néhány érdekesebb mozzanata. A munka azonban nem jöhetett volna létre Bori Imre családja és a budapesti Kassák Múzeum segítségével nélkül. Az irodalomtörténész családja és a múzeum is készséggel a rendelkezésemre bocsátotta a tulajdonukban lévő leveleket, amiért köszönettel tartozom nekik.

pítója és tanszékvezetője haldoklik. Erre a levélre a rendelkezésemre álló levélanyag alapján válasz már nem érkezett. A következő levél Kassák második feleségétől, Kárpáti Klárától érkezik közel két hónappal a költő júliusi halála után. Kassákné továbbra is tartotta a kapcsolatot Borival, s több alkalommal is írtak még egymásnak.

Dolgozatomban összesen harminckét levelet vizsgáltam, ezek nagy része Kassák Lajos és Bori Imre egymásnak írt levelei, azonban van hat, Kassák Lajosné által írt levél is. A levelezést kezdeményező Kassák Lajos kilenc levelet írt Bori Imrének, aki tizenkét levelet küldött a költőnek. Kassák Lajosné egy levelet írt Bori Imrének Kassák életében, majd még ötöt a költő halála után. Bori Imre négy levelet küldött Kassáknénak a költő halálát követően. Ezenkívül szerepel még egy levél Kardos Györgytől, a Magvető Kiadó akkori igazgatójától, aki Borit a kézirat kiadásáról értesíti.

A teljes levélanyag összesen nyolc képeslapot is tartalmaz, ezek közül dolgozatomban ötöt közöltem, hármát Bori Imre írt, kettőt pedig Kassákné. További hármát nem közöltem, mivel tartalmát tekintve nem releváns, karácsonyi és újévi jókívánságok, valamint a levelezőlapon a keltezés sincs feltüntetve. A karácsonyi és újévi jókívánságokat tartalmazó levelezőlapok közül azokat közöltem, amelyek tartalmazzak dátumot. A levelek feldolgozásánál a Kosztolányi-levelezéskötet módszertana szolgált alapul, itt a leveleket jegyzetekkel látták el, s a levelek átírásánál használt megfelelő jelzéseket is megadták. A levelek átírata szöveghű, helyesírás szempontjából sem módosított.

Kassák Lajos első levelében dicséri Borit, úgy érzi, az újvidéki irodalomtörténész munkásságának lényegére tapintott rá, s átfogó tanulmányt² írt róla, nem úgy, mint más kritikusai. *„Megkaptam az Új Szimposion példányaikat és a rólam írott tanulmányáért fogadja hálás köszönetemet. Targyát ismerő komoly, átfogó írás. Rólam már sok tanulmányt írtak és még több kritikát, de közülük kevesen érintették úgy költészetem lényegét, mint Ön”* – írja 1965. november 19-i levelében, amelyben egyébként az *Új Szimposion*ról is dicsérető szavakkal nyilatkozik.

Kassákot sokan támadták, s vele együtt az avantgárdot is. Az *Új Szimposion*ban megjelent tanulmányok elolvasása után Kassák érezhette, hogy pártolójára talált a vajdasági irodalomtörténész személyében, s ennek tudatában bátran fakadt ki neki már első levelében, amelyben nyíltan

---

² Bori Imre összesen hat tanulmányt közölt Kassák Lajosról az újvidéki *Új Szimposion* folyóirat első és második évfolyamában 1965 és 1966 között, majd ezekből a tanulmányokból összegyűrva, illetve ezeket kiegészítve alkotta meg az általa és Körner Éva által jegyzett, *Kassák irodalma és festészete* című monográfia irodalmi részét, amelynek megírására egyébként a költő kérte fel.

fogalmaz meg kritikát az őt támadó, meg nem értő kortársakkal szemben. A keserűség szól belőle, amikor erről ír legelső levelében: „*Nem is szólva azokról a barmokról, akik csak bemocskolni tudták munkásságomat. Sajnos nálunk ez így megy. De hála jó konstrukciónak kibírom a karmaikat és fogaiukat. Legfeljebb szakmai »szakmai« felkészületlenségük és emberi gerinctelenségük bosszant.*”

A hatvanas évek közepétől Bori Imre szinte az elsőik között kezdte meg az avantgárd felülvizsgálatát, s jelentette meg a Kassákat és az avantgárdot más szemmel, más szemszögből, más szempontok alapján vizsgáló tanulmányait, amelyek pozitív hangvételűek voltak. *Vacsora a Szilágyi Erzsébet fásorban* című írásában említést tesz arról, hogy Kassákról és az avantgárdról vallott nézetei és megjelent írásai miatt egyéves magyarországi szereplési tilalmat róttak ki rá, valamint – szavai szerint – „Németh Lászlót is a Kassák Lajos szerepéről és jelentőségéről hirdetett nézeteim provokálták a naplója szerint 1967-ben” (BORI 2001; 299).

Figyelembe véve, hogy Kassák Lajos milyen rossz véleménnyel volt addigi kritikusról, nem kell meglepődni azon, hogy megöregült Bori Imre pozitív hangvételű és hozzáértő tanulmányainak, s ennek tükrében már a rendelkezésemre álló levélananyag szerinti második³, 1966. március 1-jén kelt levelében felkéri a már említett monográfia irodalmi részének a megírására: „*megkaptam tanulmánya 4. részét és úgy látom, hogy költészetem ismertetése és vonatkozó kritikai megfigyelései a megkezdett uton folytatódnak és vertikálisan, horizontálisan mind átfogóbbak. Ezek az észrevételeim készítettek arra, hogy tárgyalást kezdjek az itteni Magvető kiadóval..., beszéltem az Ön készülő tanulmányáról, elmondtam elismerő megjegyzéseimet és indítványoztam egy rólam, illetve művészetemről szóló könyv kiadását. A könyv nemcsak költői, hanem festői elveimet és »meg« eredményeimet átfogóan, kritikai szempontok szerint ismertetné. Ajánlatom volt, hogy az irodalmi részt az Ön tanulmányából kellene a könyv részére körülbelül 6 könyv-ív terjedelemben megformálni. 2 ívet írna Körner Éva fiatal, konstruktív felfogású művészettörténész,*

³ A rendelkezésemre álló anyag alapján a második levél az, amelyben Kassák Lajos felkéri Bori Imrét a költőről szóló monográfia irodalmi részének megírására, azonban Bori második levelének tartalmából egyértelműen az olvasható ki, hogy volt egy ezt megelőző levél is. Kassák március 1-jén írta a felkérő levelet, Bori pedig március 4-én címezte második levelét, amelyben meg sem említi a monográfiát, tehát arra következtettek, hogy egy korábbi levélre válaszol. A felkérést tartalmazó levelet pedig március 7-én, tehát hat nappal a feladása után kaphatta kézhez, mivel a választlevele ez a dátum áll, s lelkesedéséből következtethetünk arra, hogy egy percig sem késlekedett a válasszal. De ez mit sem változtat azon a tényen, hogy Kassák viszonylag gyorsan és – a rendelkezésemre álló levélananyag alapján – rövid levélváltás után elhatározta, hogy az újjédeki irodalomtörténészre bízva a könyv megírását.

ezen kívül 2 ivnyi képanyag egészítené ki az egész terjedelmet, ami így együtt 10 iv 160 oldal lenne” – írja levelében.

Bori Imre örömmel vállalta el a felkérést, s fontos megemlíteni, hogy a levelek tartalmából ítélve még nem kapta kézhez Kassák 1966. március 1-jén kelt felkérő levelét, amikor a következőket írja a költőnek 1966. március 4-én: „*Rokonszenvét kifejező második levele után úgy érzem, hogy a megkezdett Kassák-tanulmányomat egy nagyobb és rendszeresebb munkává kellene kibővítenem. Úgy tervezem, hogy az Új Symposionban még kb. 2 folytatást közlök belőle (nemsokára megjelenik a Kassák eposzai című rész), az egyikben a 20-as évek líráját tárgyalnám, a másikban kitekintenek az elmúlt kb. 30 év termésére, hogy azután ezt a vázlatot kibővítve tanulmánnyá fejleszteném.*” Nem kétséges tehát, hogy Bori Imrében már korábban, a költő felkérését megelőzően megfogalmazódott egy Kassákról szóló könyv megírásának ötlete, s ehhez csak biztatást jelentett az, hogy maga a költő kérte fel a feladatra. „*Ma délben kaptam meg levelét – nagyon-nagyon köszönöm, hiszen benne annak bizonyosságát olvastam, hogy munkám mégiscsak ér valamit, ha már Kassák Lajos arra méltat, hogy rámbizsa a róla szóló könyv ama bizonyos 6 éves fejezetének a megírását. Örömmel fogadom ezt a megtisztelő megbízatást, annál is inkább, mert magam már régen melengetek egy ilyen tervet, hiszen a magyar modernizmus történetének a megírása az egész XX. századi magyar irodalom kulcskérdése*” – írja a felkérésre 1966. március 7-én válaszolva Bori Imre. Ezután pedig megkezdődik a versenyfutás az idővel, hiszen Kassák azt szeretne volna, ha a könyv nyolcvanadik születésnapjára, vagyis 1967 márciusára elkészül. Azonban a költő vágya nem teljesülhetett, hiszen a monográfia csak júliusi halála után, az év végén jelent meg, viszont a kéziratot olvasta, s azzal rendkívül elégedett volt. Ennek kapcsán 1966. szeptember 9-én a következőket írta az irodalomtörténésznek: „*elolvastam a kéziratot és látom, az előző cikkek tartalmát milyen masszív egységbe tömörítette. Gratulálok az eredményhez. Véleményem szerint ez a legtöbb látott és láttatott összefoglalás, értelmezés művészetemről. Amennyire örülök ennek, annyira fájjalom, hogy Magyarországon nem tudtak eleddig hasonló kritikai, történelmi, esztétikai összefoglalót létrehozni.*”

Kassák nem titkolja szándékát, miszerint egy róla szóló monográfiával, amely végre a méltó helyére teszi életművét, szeretne visszavágni becsmerlőinek. Első erre utaló mondatában, amelyet 1966. március 12-én írt levelében fogalmaz meg, csak arra mutat rá, hogy örülne, „*ha sikerülne a feladatot úgy megoldani, hogy a tanulmánnyal »[...]« a körülöttem kavargó félreértéseket sikerülne átvilágítani és megszüntetni*”. Második erre utaló megjegyzéséből, amelyet 1966. április 5-én kelt levele végén olvashatunk, azonban már világosan kiolvasható, hogy elégtételt szeretne venni a monográfiával: „*Szeretném, ha a könyv úgy sikerülne, hogy a mi kritikainknak le kellene*

sütniök a szemüket. Körülöttem ők eddig sok »bolha« politikai bolhafogdosást követtek el, de műveim kritikájára és értelmezésére képtelenek voltak.”

A levelezés kétségkívül egyik legérdekesebb vonatkozása az, hogy Kassák Lajos próbál útmutatást adni, s megkísérli irányítani kritikusat a róla szóló könyv megírása során, utalva arra, hogy az irodalomtörténésznek mit kellene elolvasnia, mivel kellene kevesebbet foglalkoznia, s mire kellene nagyobb hangsúlyt fektetnie. Nagyon is kifejezett elképzelése van arról, hogyan is kellene kinéznie ennek a monográfiának, amely által még halála előtt – közel nyolcvanéves volt már ekkor – tisztázni akarta nevét, amit kritikusai – mint írja – csak bemocskolni tudtak. Már a Bori Imre pozitív válaszára küldött levélben megjegyzi, „csak az a fontos, hogy jó lendülettel és széles körületekintéssel sikerüljön munkához kezdenie”, ezután pedig szintén ebben a levélben kijelenti: „a magam részéről szeretném megjegyezni, hogy jó lenne, ha nem gondolna tüzetesebb verselemzésekre”, a levél folytatásában pedig erről szóló „irodalomtudósi” nézeteit is kifejti: „Persze erre szükség van, de csak akkor, ha valamit bizonyítani kívánunk vele. Azt hiszem, mind a ketten úgy véljük, hogy a költeményeket csak maguk a költemények reprezentálhatják, a külső magyarázkodások nem hozzák azokat közelebb az olvasók értelmi vagy érzésvilágához. Fontos, hogy az olvasót a mű atmoszférájába tudjuk belesegíteni, a többit ő maga is elvégzi.” Az 1966. március 12-én íródott levél folytatásában további támpontokat nyújt monográfusának a munkához. „Nem tudom, az Önök könyvtárában megvannak-e az itteni »Kortárs« című lap példányai. Ha igen, akkor felhívom a figyelmét, a lap 1961 februári, júliusi és októberi számára, melyekben megtalálja »Önarckép-háttérrel« című három folytatásos írásomat. Ezekben beszélek a költészetemről, prózámról és festészetemről. Gondolom, ott elég részletesen feltárom emberi világot és művészeti törekvéseimet. Ezek az írások elég sok támponttal szolgálhatnak tanulmányához.” Ezzel pedig egyrészt segítséget nyújt az irodalomtörténésznek a munkához, másrésztől azonban némi túlzással parancsnak is tekinthető a mondandója, akárcsak az, hogy ne legyenek a monográfiában tüzetesebb verselemzések.

Mivel Bori Imre az *Új Symposion*ban jelentette meg folytatásban Kassákról szóló tanulmányát, és a folyóiratszámokat a költő kérésének eleget téve, el is küldték neki, Kassák olvashatta az alakuló tanulmányt, s így a készülő könyv tartalmát is, s ennek függvényében teszi meg további javaslatait. A következő idézetből nagyon is világosan kiderül, hogy Kassák mennyire tisztában volt saját költészetének az erejével, újításaival és létjogosultságával, s az el nem ismertség, a sok negatív kritika nem tudta megtörni saját magába és munkájába vetett hitét: „megkaptam a *Symposion* új számát és úgy látom, az írás koncepciózusan alakul. Persze a folytatást még nem ismerem s »[...]« éppen ezért szeretném megjegyezni, hogy az apostol tárgyalá-

sánál ki kellene térni költészetem nyelvi taglalására is, úgy gondolom, a *Máglyák Énekelnek és A ló meghal a madarak kirepülnek*-ben olyan szavak, mondatszerkesztések, képzalkotások kerültek be költészetünk nyelvezetébe, amik jelentős szerepet kaptak a körülöttem lévő és a következő nemzedék műveiben. Azóta a számjegyeknek, artikulálatlan szavaknak is polgárjoga van költészetünkben, ugyan úgy a tudományos és technikai elnevezéseknek is, valamint költészetünk urbanizálódását elősegítette” – írja 1966. április 5-én kelt levelében.

A folytatással szintén elégedett ugyan, de bizonyos kritikát és hiányérzetet ezzel kapcsolatban is megfogalmaz. Ahogy már az előző idézetből, úgy ebből is levonható a következtetés, hogy Kassák egész munkásságában talán nyelvezetére volt a legbüszkébb, és az is, hogy mindenképpen érvényesíttetni szeretné önolvasati elképzeléseit, mint az 1966. május 23-án kelt leveléből kiolvasható: ebben dicséri, hogy az ötödik közlemény is kiválóan megragadja költészete lényegét és emberi magatartását, azonban hiányolja a nyelvi jellegzetességekre való kellő rávilágítást. Véleménye szerint költészetében bizonyos nyelvújítás fedezhető fel, s „ez a nyelv gazdagítás ma |:is:| világosan meglátszik legfiatalabb költőinken is”.

Érdekes megemlíteni azt is, hogy a levelezés során szinte kizárólag Kassák Lajos munkásságáról esik szó, illetve az azzal kapcsolatos történe-
sekről. A levelekben főleg Kassák ír saját költészetéről, a már említett módon terelgeti kritikusat, elégedettséggel nyugtázza, hogy Bori a számára fontos és az általa a költészetében mérföldkönek, illetve meghatározó pontnak tartott költeményeivel foglalkozik, elemzi őket. Nagyon érdekes, hogy Bori Imre a levelekben nem fejti ki véleményét Kassák Lajos olyan észrevételeivel kapcsolatban, mint hogy Bori foglalkozzon többet a költő nyelvezetének jellegzetességeivel, holott Kassák ezt két ízben is megemlíti. Sőt, Bori leveleire főleg az a jellemző, hogy nem igazán reflektál Kassák megjegyzéseire, útmutatásaira, ami talán abból fakadhatott, hogy pontos elképzelése volt arról, hogyan is nézzen ki a monográfia.

Kassák Lajos a szöveg kapcsán talán nem is a tartalom miatt aggódott a legtöbbet, hiszen láthatta, hogy azzal az ő szempontjából nem lesznek gondok, hanem az kelthetett kétségeket benne, hogy a kézirat időben elkészül-e, s megjelenik-e a kívánt dátumig, vagyis 1967 márciusáig, a költő nyolcvanadik születésnapjáig. 1966. május 30-án papírra vetett levelében fejezi ki első ízben aggodalmát amiatt, hogy esetleg zavarok állhatnak be a kiadás idejére vonatkozó terveikben. „Viszont hangsúlyozza a kiadó, hogy a kéziratnak a megjelölt időre be kell érkeznie. Levelemre Öntől nem kaptam választ, és vártam, hogy értesítése szerint áprilisban Pestre érkezik. De eddig nem találkoztam Önnel és tartok tőle, hogy ezért némi zavarok állhatnak be terveinkben. Kérem, lehetőleg postafordultával írja meg, hogy Önnél milyen stádi-

umban van az ügy, hogy én megnyugtató választ adbassak a kiadónak” – írja Kassák. Bori következő levelében megnyugtatta a költőt, hogy dolgozik a kéziraton, amit Kassák örömmel nyugtázott, s a következőket írta: „*Ha mi nem szállítanánk nagyon pontosan az anyagot – alkalmat adnánk a kiadónak, hogy elodázza a dolgot. Ez pedig a részemre nagyon káros lenne...*” Bori 1966. augusztus 12-én írt levelében pedig megnyugtatta a költőt, hogy Újvidéken tárgyalt a Magvető Kiadó irodalmi szerkesztőjével, s szeptember 1-je tájékán le is adja a kéziratot.

Ennek ellenére a kéziratnak nem sikerült időben megjelennie, s emiatt Bori hibásnak érezte magát, amit meg is osztott Kassáknéval 1968. január elején. Bori egyébként egy későbbi, *Vacsora a Szilágyi Erzsébet fasorban* című, már említett írásában a következőképp emlékezik vissza: „Kassák Lajos kéziratban még olvasta, amit róla írtam, a könyv már halála után jelent meg – a késlekedésnek pedig magam voltam az okozója: a magyar íródelegáció újvidéki látogatása során vacsora közben összeszólalkoztam Darvas Józseffel és Marjai Józseffel, aki akkor Magyarország belgrádi nagykövete volt. Súlyos szavak estek a politikáról is, s a már kaptos Darvas József előbb a magyar íróküldöttség tagjaként jelenlevő Pilinszky Jánost bántotta már Belgrádban is (könnyeket csalva elő a költő szeméből), majd Sinkó Ervint sértegette, ki nem volt ott, s nekem azt mondta, hogy veszélyes ember vagyok, sok gondot okozok a pesti illetékeseknek, mert az egyetemisták az én tanulmányaimon okulnak, azután pedig kényes kérdésekkel zaklatják tanáraikat a pesti egyetemen, s ilyen módon megrontom őket. Nagy affér támadt, Szabolcsi Miklós próbált közvetíteni, titkosított jelentések és feljelentések készültek, szilencium következett, a közben elkészült Kassák-könyvem bezúzásának a gondolatával foglalkozott a Magvető igazgatója, Kardos György, s az orrom előtt becsapta a kiadó ajtaját. Németh Lászlónak, naplója szerint, arra panaszkodtam, hogy a Kassák-könyvem készen volt, kiszedve, s nem jelent meg” (BORI 2001: 299–300).

A levelekből levonható a következtetés, hogy a két fél közötti viszony javarészt a munkakapcsolaton alapult, s a levelekben személyes dolgokról nem is igazán esett szó. Irodalomtörténeti szempontból azért is fontos levelezésről van szó, mert első kézből derül ki belőle sok minden Kassák Lajos személyiségéről. A monográfián kívül a levelekben szó esett Kassák kiállításairól, költeményeinek szerb, illetve horvát fordításairól, valamint délszláv kapcsolatairól is. Bori Imre többször is írt arról a költőnek, hogy a *Híd* folyóirat szeretne egy Kassák-számot készíteni, s le is írja, hogyan nézne ki, amit a költő örömmel fogadott. Ez a szám azonban nem valósult meg. Mindenesetre maradtak a levelezésnek még érdekes, további kutatást igénylő pontjai, amelyekkel érdemes lehet foglalkozni.

Kiadás

BORI Imre–KÖRNER Éva (1967): *Kassák irodalma és festészete*. II., átdolgozott kiadás. Magvető, Budapest

Irodalom

BORI Imre (2001): Vacsora a Szilágyi Erzsébet fasorban = *Híd*, 4. 297–302.

BUDA Attila (szerk.) (2013): *Kosztolányi Dezső Levelezése I. 1901–1907*. Kalligram, Pozsony

KASSÁK Lajos (1975): Önarckép – háttérrel. Uő: *Csavargók és alkotók*. Válogatott irodalmi tanulmányok. Magvető, Budapest